

Maria Zadencka

Recenzja pracy doktorskiej

[Numer albumu: 22790]

Sztokholm, czerwiec 2023

Agata Aleksandra Stecewicz

Wizja człowieka i świata w twórczości Barbary Toporskiej. Monografia krytyczna

1.

Recenzowana rozprawa jest pierwszym opracowaniem monograficznym poświęconym Barbarze Toporskiej (1913-1985)—pisarce i poetce, dziennikarce i publicystce, która zaczęła karierę w latach międzywojennych i kontynuowała ją, w zmienionych warunkach, po wojnie na emigracji. Twórczość Barbary Toporskiej nie jest dobrze znana, choć głosy tych, którzy wypowiadali się na temat jej powieści i tomików poezji, czy tekstów publicystycznych były najczęściej jednoznacznie pozytywne, jeśli nie entuzjastyczne. Przyczyn tego stanu rzeczy dopatrywać się można między innymi w jej biografii — Barbara Toporska była żoną, długoletnią towarzyszką życia Józefa Mackiewicza — pisarza sławnego, żywo dyskutowanego, którego szeroko omawiana twórczość i biografia przestroniła artystyczne dokonania żony.

Należy na wstępie podkreślić, że istniejąca w badaniach literackich „przedwiedza” dotycząca postaci Barbary Toporskiej, pochodząca w dużej części z badań nad twórczością jej męża Józefa Mackiewicza, jest poważnym wyzwaniem badawczym (jeśli przyjmuje się zasadę badania danej twórczości z uwzględnieniem warstwy pozatekstowej i ego-dokumentów, co w wypadku małżeństwa Mackiewiczów jest nie do uniknięcia). Agata Stecewicz zmierza się z nim w sposób więcej niż satysfakcjonujący. Wiedza autorki rozprawy na temat skomplikowanej biografii i twórczości Józefa Mackiewicza, a także opracowań na ten temat, jest dokładna i detaliczna (z wyjątkiem kilku drobnych niedokładności wymienionych niżej), jest też streszczana i wykorzystywana w pracy w sposób adekwatny.

Autorka monografii stanęła przed podwójnym zadaniem — znalezienia klucza do interpretacji twórczości i biografii Barbary Toporskiej, który ukazałby w pełnym świetle jej artystyczną indywidualność i jednocześnie pozwalałby odczytać interrelacje pary pisarskiej — ich skomplikowanych biografii, zaangażowania w aktualne wydarzenia, zarówno wspólne wątki podejmowane w twórczości jak i odrębność ich głosów.

Agata Stecewicz wykorzystuje krytycznie informacje na temat zaznaczonych w twórczości i wspomnieniach obojga Mackiewiczów komentarzy dotyczących wspólnych doświadczeń, wskazuje na podobieństwa i dostrzega różnice wątków ich twórczości dotyczących wspólnych przeżyć, jak też ich reinterpretowania¹ nie czyni jednak z tych motywów, w moim przekonaniu słusznie, głównego tematu swych zainteresowań, wskazując na potrzebę dalszych badań dotyczących podobieństw, różnic i wzajemnych inspiracji. Wykorzystuje jednak konsekwentnie i w sposób przemyślany te informacje, aby scharakteryzować „głos” Toporskiej, uzależniony od wspólnej biografii i osobny zarazem. Poglądy Józefa Mackiewicza stanowią jednak często zrozumiwały kontrapunkt tych badawczych ustaleń, co sprawia, że praca ta jest ważnym źródłem informacji także dla studiowania jego

¹ Np. Czarny Bór, Ponary-Baza, tożsamość postaci Marty z „Drogi donikąd” z Toporską.

biografii i twórczości. Wspomniany też został przez Stecewicz fakt, że Toporska była pierwszym czytelnikiem i niekiedy redaktorem utworów męża – autorka rozprawy pozostawia także ten trop badawczy dalszym studiom.

2.

Decyzje autorki rozprawy i jej wybory dotyczące punktów ciężkości badań — wybranej problematyki, „metody roboczej” i ramy teoretycznej — są trafne i bardzo dobrze uzasadnione.

Praca ta z jednej strony jest osadzona w nurcie badań biograficznych skupionych na „ego-dokumentach”, opiera się jednak przede wszystkim na rozpoznaniach teoretyków badań „archiwaliów” rozumianych jako *wszelkie* źródła pozatekstowe „istotne do deszyfracji znaczeń tekstu”. Agata Stecewicz powołuje się tu na teorię „semantyki koloidowej” rozwiniętą przez Włodzimierza Boleckiego.

Z drugiej strony praca w sposób interesujący łączy analizę dokumentów biograficznych z analizą *motywów* utworów publicystycznych i literackich osadzając analizę literacką w ramach krytyki personalistycznej i krytyki tematycznej odwołując się do tekstów krytycznoliterackich Tymona Terleckiego — wybór ten jest niezwykle trafny z uwagi na fakt, że Terlecki pisał na tematy teorii literatury dopasowując filozoficzne przemyślenia i poszukiwania do specyficznej sytuacji pisarzy emigracyjnych, którą znał z własnego doświadczenia. Przywoływane wielokrotnie myśli Terleckiego poparte własnymi rozpoznaniem, służą Stecewicz do scharakteryzowania postawy Toporskiej jako zbliżonej do filozoficznej hermeneutyki (tu należy n.p. powołanie się przez autorkę na teorię Helmuta Plessnera przy interpretacji relacji człowiek-zwierzę z wypowiedzi i utworów Toporskiej).

Innym pisarzem, którego myśl wspiera niektóre wątki analizy tematycznej przeprowadzonej w tej pracy jest Józef Wittlin, którego rozważania na temat sytuacji emigranta należą do klasyki analiz literatury emigracyjnej.²

Podział pracy na dwie części odpowiada omówionym we „Słowie wstępnym” kręgom zainteresowań. Część pierwsza, „Wokół biografii – czyli o pochwalę archiwum” dotyczy badań opartych na analizie „archiwaliów” i skupiona jest na dokumentach oświetlających w szeroki sposób konteksty twórczości Barbary Toporskiej. Część druga „Wokół twórczości — czyli o stwarzaniu słów” odnosi się przede wszystkim do cech estetycznych, wartości poznawczych i idei zawartych w tekstach Barbary Toporskiej oraz pytań, w jaki sposób mogą oświetlać one jej biografię oraz zrozumienie sytuacji pozatekstowych, które utwory te bezpośrednio lub pośrednio generowały.

3.

Pierwsza część pracy oparta jest na badaniach archiwalnych i zebranej dokumentacji dotyczącej dotychczas nie oświetlonych wątków oraz na scalaniu informacji czerpanej z dotychczasowych prac, jakie przeprowadzone zostały przez badaczy pracujących nad zebraniem dokumentacji i interpretacją twórczości Mackiewiczów. Podkreślona jest tu także i opisana rola Toporskiej w zabezpieczeniu spuścizny męża i (w drugiej kolejności) własnej. Zaznaczona została ogromna praca wydawnictwa Kontra w gromadzeniu bibliografii i wydawania tekstów małżeństwa Mackiewiczów jak i rola kolejno ukazujących się monografii i artykułów poświęconych Józefowi Mackiewiczowi, które przynoszą wiele informacji na temat dzielonej biografii obojga małżonków. Praca Agaty Stecewicz pokazuje, że autorka dobrze zna

² Józef Wittlin, „Blaski i nędze wygnania” z tekstu *Orfeusz w piekle XX wieku*, Paryż 1963.

te materiały i publikacje potrafi je wykorzystać do kreślenia własnej relacji o życiu Barbary Toporskiej.

Zaznaczyć jednak należy i wyraźnie podkreślić wkład pracy, jaki autorka rozprawy włożyła podejmując także samodzielnie niezwykle cenne i szeroko zakrojone badania, które uzupełniają znany już materiał. Zostały one przeprowadzone z doskonałym zjawstwem pracy archiwistycznej, umiejętnością docierania do odpowiednich dokumentów i ich odczytywania. Tryb tych badań został opisany krótko w części wstępnej pracy, zasługują one jednak na szczególne wyróżnienie i zwrócenie uwagi na ich znaczenie.

Osobny temat pracy Agaty Stecewicz nad archiwalnymi materiałami stanowi historia rodziny pisarki: Toporskich ze strony ojca - i Strzyżewskich, ze strony matki. Przyniosła ona potwierdzenie i rozszerzenie faktów podanych przez Toporską w dwóch artykułach zamieszczonych w *Wiadomościach* oraz prześledzonych w pewnych motywach jej twórczości. Rozszerzona część pracy dotycząca badań archiwalnych nad genealogią rodzinną Toporskiej jest moim zdaniem wspianiałym wkładem w badania nad drogami rozwoju kultury polskiej oraz wzorem jak wykorzystywać profesjonalny warsztat archiwisty w badaniach polonistycznych. Rezultat tych badań zreferowany w pracy stanowi też w pewnym sensie zabieg *wyrównujący proporcje* — „niewspółmierności wiedzy na temat rodziny Józefa Mackiewicza przywoływanej przez badaczy twórczości pisarza”, jak nadmienia słusznie autorka.

W pierwszym rozdziale a także w dalszych częściach pracy Stecewicz wyławia te wątki twórczości Toporskiej, które pisarka łączy ze swymi przemyśleniami na temat swojej rodziny i własnymi zainteresowaniami (na przykład „teatralność” — jak w wypadku krewnej, Gabrieli Zapolskiej czy „wprawy w uzasadnianiu sądów” i „szacunku dla słowa” — jak w wypadku ojca) — pokazana jest ich faktograficzna dokumentacja oraz ich stopniowe twórcze przekształcanie zarówno w prywatnych i publicznych listach pisarki jak i jej utworach.

Agata Stecewicz dotarła też do szeregu dokumentów, m.in. do nieopublikowanego *Dziennika* Barbary Toporskiej znajdującego się w zbiorach Muzeum Polskiego w Rapperswilu (MPR I-02/III/23), listów do siostry czy listów od jej dorosłych szkolnych koleżanek, ustaliła fakty z lat dzieciństwa i młodości, których ślady odnajduje z kolei w powieściach, i które komentuje („Poczwarka i motyle”). Do odczytywania i interpretacji tego specyficznego zespołu „młodzieńczych” biograficznych motywów Stecewicz powraca także w następnych częściach pracy.

W pierwszej części autorka pisze również o pracy Toporskiej w prestiżowym konserwatywnym *Słowie* wileńskim — o tematach i o stylu jej artykułów (często pod pseudonimami), które Stecewicz udało się zlokalizować, a także o współpracy z wileńską *Gazetą Codzienną* redagowaną przez Józefa Mackiewicza w czasie okupacji litewskiej.

Losy ucieczki z Wilna i drogi przez Wiedeń do Rzymu zostały zrekonstruowane w rozprawie drobiazgowo na podstawie różnych relacji zarówno samych Mackiewiczów jak i osób, które się z nimi w tym okresie zetknęły, rekonstrukcja dotyczy spraw przeważnie już znanych. Stecewicz dotarła jednak także do istotnych dokumentów, które uzupełniają te informacje (np. o relacje Józefa Mackiewicza pochodzące z kilku „tekstów nieustalonych” z archiwum Mackiewiczów, s. 86). W części tej przedstawione zostały fragmenty prozy wspomnieniowej Toporskiej „Ucieczka”, z której autorka rozprawy wydobywa specyficzny stosunek do czasu, gdzie obrazy pamięciowe z przeżytych pod okupacją sowiecką lat i nędzy nakładają się na współczesność i jednocześnie zapowiadają nadchodzące zmiany „systemowe” w literackim *foreshadowing* wiedzy o tym, co ma nastąpić. Autorka dociera też do informacji kim byli tatarscy towarzysze podróży Mackiewiczów do Wiednia. Komentarz do ucieczki

odnajduje autorka również w „Opowiadaniach bezładnych” Toporskiej i fragmentach jej powieści „Siostry”.

Ważnym fragmentem części biograficznej jest omówiona tu korespondencja Barbary Toporskiej na temat jej pracy w *Voice of America* (przeprowadzka do Monachium po kilkuletnim pobycie w Londynie) dyskusja z przychylnym jej, ale związanym redakcyjnymi wytycznymi redaktorem, konflikt z dyrekcją o niewypłacane pensje — razem z innymi przytaczanymi dokumentami pokazuje warunki pracy dziennikarskiej w tej redakcji, i rzuca światło na politykę redakcji zachodnich w „wolnym świecie” w czasie okresu „zimnej wojny”.

Podstawa *konstrukcji części drugiej* pracy jest bardzo dobrze przemyślana. Została określona przez kilka podstawowych pojęć — z jednej strony będzie to stworzony przez Tymona Terleckiego dezyderat „pisarza integralnego”, zanurzonego w swoim czasie, obserwującego i czynnego, wrażliwego na zachodzące przemiany. Z drugiej strony opis kondycji „egzula”, który zilustrowany jest wypowiedziami Józefa Wittlina i Violetty Weiss-Milewskiej.

Tematem drugiej części pracy są znaczenia, jakie Toporska nadaje w swoich artykułach i utworach swym losowym doświadczeniom, zarówno osobistym, prywatnym jak i związanym ze sferą publiczną, kultury i polityki. Agata Stecewicz bada twórczość Toporskiej przez pryzmat treści, jakie pisarka nadaje kondycji pisarza emigracyjnego.

Wielokrotnie podkreślano paradoks kondycji egzula-emigranta (Said, Tabori)³, która jest z jednej strony określona przez sferę polityki i ideologii, zaangażowania w sprawy publiczne, z drugiej strony przez jego egzystencjalną samotność, przeżywaną konkretnie jako poczucie odmienności w obcym kraju, kulturze i co ważne dla pisarza, w języku — a także odmienności poglądów, które spowodowały „wzgnanie” i niemożność powrotu do ojczystego kraju, często też zmianę statusu i przekwalifikowanie.

Ustawienie analizy utworów Toporskiej między tymi dwoma biegunowymi cechami zaangażowanego pisarza emigracyjnego i emigranta-egzula, w pracy Stecewicz sprawia, że losy Toporskiej analizowane przez pryzmat jej artykułów i utworów stają się wielowarstwowym, pogłębionym obrazem literackim emigracji i jej problemów, a co za tym idzie także sytuacji polityki i kultury współczesnych jej czasów.

Stecewicz pokazuje, jak Toporska konsekwentnie budowała uzasadnienia swojej (i męża) raz powziętej życiowej decyzji o emigracji. Podstawą było wysublimowane (nie: przeintelektualizowane) rozpoznanie trwającego niszczenia kultury i różnorodności codziennego życia przez ideologie, z których najgroźniejszą był komunizm. Omawia kolejno: wyrwanie z obranej ojczyzny (bo za taką uważała Wilno i okolice, chociaż była urodzona i dorastała w centralnej Polsce), nad której optymalnym kształtem w dalszym ciągu dyskutowano (idea krajowa), niebezpieczeństwa ucieczki bez dokumentów, doświadczenie losu *displaced person*, a następnie stanu, który nazwać byłoby można świadomą podwójną emigracją czyli pogłębiającego się odizolowania z powodu odmienności i radykalności głoszonych poglądów, obrona pozycji męża, ekonomiczne kłopoty i podejmowane prace — oraz naznaczenie chorobą, które prowadziło myśli pisarki w kierunku dawnych rodzinnych historii i koligacji a także losów przyszłej spuścizny męża i wspomnień.

W tej części Agata Stecewicz odnosi często poglądy Toporskiej do poglądów Mackiewiczza, zestawia je i wydobywa to, co jest charakterystyczne dla Toporskiej — jej sposób

³ Paul Tabori, *The Anatomy of Exile: A Semantic and Historical Study*. Harrap, 1972; Edward W. Said, *Reflections on exile and other essays*, Cambridge, Mass. Harvard University Press, 2000

argumentacji, który w rozprawie nazwany jest psychologizującym, czy może odwołującym się do codziennych doświadczeń, heurystyczną „grę z czytelnikiem” — i podstawy jej widzenia „człowieka i świata” oparte na tym, co w kulturze najbardziej stabilne — filozofii moralnej oraz wartości kardynalnych z korzeniami w filozofii antycznej — powiązania „prawdy”, której poszukiwanie jest związane z dążeniem do „dobra” czyli poczuciem religijnym i moralnością, które winny realizować się w kulturze, także politycznej — oraz „piękna”. Obrazem kultury, czy raczej mowa tu o cywilizacji, jest sztuka, a przede wszystkim sztuka słowa, ponieważ jest to „normalny kierunek rozwoju każdej cywilizacji: od nieartykułowanego do artykułowanego”.

Jednym ze źródeł takiego rozumienia świata, zwrotu do imponderabiliów, jak wynikałoby z cytatów przywoływanych w pracy, jest radykalne poczucie niestabilności świata i własnej kondycji, gdzie nakładają się na siebie doświadczenie rozkładu społeczeństwa i więzi międzyludzkich wskutek inwazji ideologii, utrata poczucia indywidualnej wolności i wyrwanie z własnych „socyjalnych kręgów”.

Inny typ napięcia, który Agata Stecewicz odkrywa w myśleniu Toporskiej tworzy się między myśleniem opartym na imponderabiliach i „wartościach kardynalnych” a przeświadczeniem o teatralności kultury, jej sztuczności. Stecewicz notuje także rozdzwięk między naturą a kulturą i niechęć Toporskiej do „biologii”, rozdwojenie współczesnej cywilizacji, która coraz częściej traktuje biologię jako jedyny światopogląd (s. 144).

Egzystencjalne osamotnienie powraca w motywach poczucia czasu (*Spójrz wstecz, Ajonie!*) oraz osławiania śmierci jako „innego istnienia” omawianych przez Agatę Stecewicz w ostatniej części pracy. W swej analizie autorka przedstawiła te motywy, które powracają w całej twórczości Toporskiej, zostają pogłębione w poezji (*Athene noctua*): czym jest „słowo”, jaka jest rola słowa w przywoływaniu pamięci; rozważania o kruchości znaczeń, podatności słowa na manipulację i kontraście między „mową” a „słowem” (s. 196) prowadzące w pobliżu filozofii platońskiej

Tematy ostatnich podrozdziałów, „Dychotomie” i „Motywy powracające” naszkicowane są w sposób, który wskazuje na możliwości nowych perspektyw badań twórczości Barbary Toporskiej — problemy w nich poruszane sugerują możliwe sposoby stawiania dalszych pytań: — wokół opozycji języka i mowy, granic między człowiekiem a zwierzęciem (tu autorka prezentuje ciekawą analizę opartą o antropologię Helmutha Plessnera zestawioną z tradycyjnym poglądem teologii franciszkańskiej), problemów „subiektywności” natury, performatywności kultury (moda widziana jako teatr) czy dominacji „światopoglądu biologicznego” — oraz wokół zawsze obecnej w tekstach Toporskiej „perspektywy kobiecej”. Ostatnie podrozdziały otwierają zatem perspektywę dalszych badań, które mogą być kontynuacją przedstawionej przez Agatę Stecewicz rozprawy.

4.

Kilka uwag i uściśleń, które proponowałabym uwzględnić, gdyby praca była rekomendowana do druku:

— Pytaniem, które wymagałoby dopracowania a przynajmniej postawienia są ewentualne zmiany poglądów, sposobu argumentacji czy stylu na przestrzeni lat. Wydaje się, na przykład, że dostrzec można pewne zmiany perspektywy w traktowaniu natury, czy zwierząt,

— Problem „konserwatyzmu” *Słowa* wileńskiego jest dużo bardziej skomplikowany niż wynika to z dosyć minimalistycznej charakterystyki zaczerpniętej z książki Oskara Czarnika (s. 74). Nieco dokładniejsze opisanie profilu dziennika powinno być pojawić się w pracy ze względu na to, że Toporska i Mackiewicz byli z nim związani w latach, w których formowały się ich postawy światopoglądowe i warsztat pisarski.

- Józef Mackiewicz był właściwie przeciwnikiem „regionalizmu” a nie jego zwolennikiem (s. 75)— termin ten oznaczał program władz centralnych, uważany przez niego za przejaw polityki uzależniającej sprawę „kraju”, historycznej Litwy od nie znających warunków lokalnego życia centralnej administracji;
- [przypis 53, s. 31] Józef Mackiewicz ogłosił w „Gońcu codziennym” nie tylko „kilka tekstów antybolszewickich”, ale także wywiad, w którym przedstawił relację ze swojej bytności w Katyniu. O którym zresztą autorka wspomina w innym miejscu (s. 77)
- Bibliografia uwzględnia tytuły artykułów zamieszczonych w czasopismach, natomiast nie uwzględnia artykułów zamieszczonych w tomach zbiorowych (np. brak wyszczególnienia artykułów Tomasza Mianowicza i Anny Nasiłowskiej)

5.

Posumowanie: Agata Stecewicz przedstawia rozprawę, która w sposób obszerny, dokładny i przekonujący dokumentuje biografię, twórczość i poglądy Barbary Toporskiej ukazując ją jako pisarkę o niezwykłej erudycji, o przekonaniach nie mieszczących się w tradycyjnie przyjętych podziałach (konserwatywny-postępowy-liberalny) i o szerokich zainteresowaniach, żywo reagującą na bieżące wydarzenia, zaangażowaną w posłanie emigracji, które widziała, podobnie jak jej towarzysz życia, Józef Mackiewicz, nie tylko jako polityczną opozycję przeciw ideologii komunizmu, ale też przeciw samoniszczącym tendencjom coraz bardziej zideologizowanej, oportunistycznej i ujednocionej kultury.

Styl rozprawy jest klarowny i przeważnie zdyscyplinowany, metoda badawcza i pojęcia teoretyczne dobrane bardzo trafnie, a struktura pracy wyraźna i uporządkowana, co jest szczególnie warte podkreślenia w pracy o tak dużej ilości motywów i faktograficznych szczegółów.

Ocena wielowątkowej rozprawy Agaty Stecewicz jest więcej niż pozytywna, począwszy od przeprowadzonej pracy wstępnej nad poszukiwaniem i porządkowaniem dokumentów i „archiwaliów”, przez sprawne wykorzystywanie istniejących już materiałów i opracowań, po przemyślaną metodę badawczą, która pozwala na pokazanie w sposób sprobmatyzowany i jednocześnie otwarty na dalsze pytania badawcze szeregu motywów twórczości Barbary Toporskiej oraz elementów kulturowego i politycznego tła jej światopoglądu. Zarysowane zostały zarówno jej środowisko wileńskie, środowisko emigracyjnego świata literatów, wydawców i krytyków, warunki emigracji. Warto też wspomnieć umiejętność dobierania cytatów, które pozwalają czytelnikowi nieraz wyrobić sobie własny pogląd na styl i sposób argumentacji pisarki.

W wersji przedstawionej do oceny rozprawa bezdyskusyjnie spełnia wymagania ustawowe stawiane pracom doktorskim i może być podstawą dopuszczenia mgr Agaty Stecewicz do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Sztokholm, 15 czerwca 2023 r.

Maria Zadencka
Professor i polska språket och litteraturen
Stockholms universitet